

UDC 94(477.83):335.316»1944–1945»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.5

Галина СТАРОДУБЕЦЬ

доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка, вул. В.Бердичівська,40, м. Житомир, 10008, Україна (starodubec@gmail.com)

Galyna STARODUBETS

PhD hab. (History), Professor, the Head of the Department of the World History in Ivan Franko Zhytomyr State University. 40, Velyka Berdychivska Street, Zhytomyr, postal code 10008. Ukraine, (starodubec@gmail.com)

ORCID: <http://orsid.org/0000-0003-2005-771X>

**ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОВЛЕННЯ МЕРЕЖІ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ
ЖИТОМИСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1944–1945 НАВЧАЛЬНОМУ РОЦІ:
РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННЯ**

Анотація. Метою статті є розкриття особливостей відбудови сільської мережі шкільної освіти Житомирської області у перші після окупаційні роки. **Методологія.** Основним принципом проведення дослідження є принцип історизму. Застосовано також принципи системності, наступності, всебічності та об'єктивності. У процесі написання праці також широко використовувалися методи: історичного аналізу, компаративістський, реконструкції макроструктур й мікроструктур, соціологічний. **Наукова новизна.** Використовуючи архівні документи та широку палітру спогадів сучасників тих подій, автором виокремлено основні вектори відбудовчих процесів у освітній сфері Житомирської обл.: ремонт/будівництво шкільних приміщень; підбір фахівців педагогів; забезпечення шкіл підручниками та шкільним обладнанням. **Висновки.** Перший після окупаційний навчальний рік став важким випробуванням для населення області та її партійно-радянського керівництва. Серед найважливіших проблем, які насамперед необхідно було вирішити в освітній сфері: підготовка матеріально-технічної бази шкіл Житомирщини та підбір вчительських кадрів. Незважаючи на вкрай складні умови, викликані масштабами воєнних руйнувань, влада докладала максимум зусиль в напрямку організації навчального процесу відразу після визволення регіону від німецьких окупантів. У тому числі – й у селах області. Для відбудови/ремонту шкільних приміщень залучено не тільки кошти державного бюджету, але й місцевого. Досить часто ініціаторами ремонтно-будівельних робіт виступали місцеві сільські громади. Саме на Житомирщині започатковано метод «народної будови», який згодом був поширений на всю територію Радянського Союзу. Рівень професійної підготовки сільських вчителів області, особливо молодших класів, був украй низьким. Однак влада докладала чималі зусилля для розв'язання цієї проблеми шляхом організації короткотермінових курсів для педагогів, запровадження заочної та вечірньої форм навчання у педагогічних закладах освіти області. Характерною особливістю навчально-виховного процесу в школах області, як і в усій країні, було тотальне просякнення його більшовицькою ідеологією.

Ключові слова: сільські школи, освіта, навчальний рік, Житомирська область.

**THE PECULIARITIES OF THE PROCESS OF REBUILDING THE RURAL
SCHOOLS NETWORK ON THE TERRITORY OF ZHYTOMYR REGION IN
1944–1945 ACADEMIC YEAR: REALITY AND EVERYDAY LIFE**

Summary. The purpose of our article is to reveal the peculiarities of the process of rebuilding the rural schools network on the territory of Zhytomyr region in first post-occupation years. **Methodology.** The core principle of the research is historicism. The principles of system city, continuity, comprehensiveness and objectivity were also applied during the work. The following methods were also used in the process of study: historical analysis, comparative, macro and microstructures reconstruction and sociological. **The scientific novelty.** The author outlines the main vectors of the processes of rebuilding of the educational sphere of Zhytomyr region: repair/construction of school premises, recruiting of specialists and teachers, providing schools with the textbooks and school equipment. The archival documents and a wide range of memoirs of contemporaries of those events were used in the process of the research. **Conclusions.** The first post-occupation academic year became a difficult trial for the population and party-Soviet leadership of the region. The most

important problems in the educational sphere to be primarily solved were: preparation of material and technical base for the schools of Zhytomyr region and recruitment of teaching staff. Despite the extremely difficult conditions caused by the scale of military destruction, the authorities made every effort to organize the educational process right after the liberation of the region from the German invaders. The changes were implemented in the villages of the region, as well. The rebuild/repair of the school premises were arranged not only with the state budget but also with local one. Quite often, the local rural communities were the initiators of repair and construction works. The method of «people's building» was launched in Zhytomyr region and later extended to the entire territory of the Soviet Union. The level of professional training of rural teachers in the region was extremely low, especially for teaching the younger children. However, the authorities made considerable efforts to solve this problem by organizing the short-term courses for teachers, introducing the remote and evening forms of study in the educational institutions of the region. The main peculiarity of the educational process at schools in the region (the same as throughout the whole country) was its total penetration into the Bolshevik ideology.

Key words: rural schools, an education, an academic year, Zhytomyr region.

Постановка проблеми. Відбудовчі процеси в Житомирській обл. були розгорнуті відразу після її звільнення від німецьких окупантів. Однією з найбільш важливих сфер життя, яка потребувала особливої уваги держави, виступала освітня. У період німецької окупації поза рамками шкільної освіти залишилася чимала кількість дітей області різних вікових груп. Ситуація ускладнювалася тим, що Житомирщина зазнала значних матеріальних втрат внаслідок знищення/спалення цілих сіл як покарання за нібито співпрацю з партизанами. Оскільки цей регіон переважно аграрний, то, відповідно, найбільших руйнувань зазнали приміщення сільських шкіл. Гострою також залишалася проблема кадрового забезпечення шкільної освітньої сфери області в першій після окупаційний навчальний рік.

Аналіз досліджень. Окреслена нами тема знайшла своє відображення у численних наукових працях вітчизняних дослідників. Особливості підбору вчительських кадрів у перші повоєнні роки розглядає у низці робіт Л. Романець. Дослідниця, зокрема, наголошує, що «влада розглядала вчителя як безсловесного виконавця волі партії щодо ствердження комуністичного порядку, прагнула перетворити його у популяризатора офіційної ідеології та політики» (Romanets, Zinko, Romaniuk, 2017). Особливості функціонування шкільної освітньої системи України повоєнних років у контексті суспільно-політичного життя республіки розглядаються в дисертаційному дослідженні Н. Красножон (Krasnozhon, 2002). Процес відбудови матеріальної бази сільської освітньої мережі УРСР у перші після окупаційні роки аналізується О. Перехрестом (Perekhrest, 2010), І. Якименко (Yakumenko, 2013). Серед авторів, які досліджують проблеми загальноосвітньої школи в перше післявоєнне десятиліття, можемо відзначити також І. Рибак, Т. Терещенко, О. Ніколаєву, В. Марченко та інших. Однак, поки що відсутнє комплексне дослідження з історії шкільної освіти Житомирщини періоду пізнього сталінізму. Окремі аспекти відбудови освітньої мережі Житомирської області висвітлюються в статті Н. Єфимчук, яка наголошує на довготривалості «процесу відбудови цієї галузі, що спричинило відставання її матеріально-технічної бази від реальних потреб» (Yefymchuk, 2015, с. 123).

Метою статті є розкриття особливостей відбудови сільської мережі шкільних закладів освіти Житомирської обл. у перші після окупаційні роки. В основу нашої наукової розвідки, крім архівних джерел та наукової літератури, покладено спогади мешканців області, записані студентами історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка в рамках роботи «Лабораторії з вивчення радянського минулого сталінської доби».

Проблема відновлення мережі шкіл Житомирської обл. гостро постала перед місцевою владою відразу після звільнення регіону від німецьких окупантів. В основу плану відбудови та розвитку регіональної шкільної освіти, як і на решті території України, покладено постанови ЦК КП(б)У та РНК УРСР «Про поновлення роботи

шкіл в районах УРСР, звільнених від фашистських окупантів», прийняту ще на початковому етапі визволення республіки 27 лютого 1943 р. (Nemiatyi, Arkhyupenko, Butsko, i dr, 1985, p. 340–341) та РНК УРСР від 28 вересня 1943 р. «Про відновлення роботи шкіл УРСР у 1943/44 н. р. на території, визволеній від німецьких окупантів» (Butsko, Vlasov, Denisenko, i dr., 1975). Саме ці документи визначили основні вектори відбудовчих процесів в освітній сфері області, основне з яких – організація навчального процесу в 1944–1945 роках, для чого необхідно було: здійснити ремонт/будівництво шкільних приміщень; підібрати фахівців педагогів; забезпечити школи підручниками та шкільним обладнанням. Не менш важливим було завдання забезпечення контролю за ідеологічно правильним змістом навчальних програм, підручників, урочних та позаурочних виховних заходів, які проводилися в школі.

Близько половини (40 %) шкіл Житомирській області розпочали перший навчальний рік у погано пристосованих для навчання школярів приміщеннях. В Словечанському районі таких шкіл було 14 (41 %) з 34, в Городницькому – 18 (69 %) з 26 (SAZHR, f. P.76, d. 2, c. 308, p. 185). Сучасники тих подій пригадують: «Школа була в хаті. Хата стара, мазана, в яку внесли парти і дошки. Ото вся школа» (Шевчук, 2015); «приміщення, яке використовувалось під школою, спочатку була гуральня, яка залишилась від замку Ільїнських. Там була початкова школа» (Poviiichuk, 2017); «школа була у панському будинку» (Karabinska, 2017); «школа – це колишній панський масток, побудований з цегли» (Yaroshchuk, 2017); «школа була в людей по хатах. Після війни ще ми по хатах ходили. І ми всі разом вчилися, не було такого як це зараз, окремо всі, а старші, й менші – всі в купі» (Yastreb, 2017). Зазвичай, шкільними приміщеннями слугували пристосовані для навчальних потреб школярів приміщення: будинки раніше репресованих селян, священників, маєтки та господарські будівлі колишніх місцевих панів тощо.

Незважаючи на такий стан справ зі шкільними приміщеннями, результати проведеного в 1943 р. виконкомом райрад, райкомами КП(б)У та районними відділами народної освіти за вказівкою обкому КП(б)У і виконкому обласної Ради обліку всіх шкільних приміщень, вчителів і дітей шкільного віку засвідчили, що «шкільні приміщення у більшості сіл районів збереглися (за винятком сіл, спалених німецькими окупантами). В Овруцькому районі почали навчання 39 шкіл із 43 наявних з охопленням учнів 4040 осіб. Із числа працюючих 39 шкіл повністю укомплектовано за рахунок місцевих учителів 29 шкіл. У Народицькому районі також розпочали роботу 39 шкіл, у них навчається 4073 учні» (Yefymchuk, 2015, p. 121). Загалом, у першому після окупаційному навчальному році в області працювало «1359 усіх типів шкіл. З них – 73 міські школи і 1286 – сільські» (SAZHR, f. P.76, d. 2, c. 308, p. 175).

В умовах, коли війна ще тривала, держава не мала достатньо коштів для будівництва нових шкіл. Однак більшовицька влада доклала чимало зусиль, аби повною мірою відновити навчання школярів у 1944–1945 навчальному році. «За планом 1944 р., у 8 лівобережних та 4 правобережних областях необхідно було відбудувати 244 сільські школи, на що мали асигнувати 16,85 млн крб., з яких у першому кварталі виділили лише 1,5 млн крб. Його підсумки засвідчили, що розгортання робіт із відбудови шкіл проходить незадовільно і станом на 1 квітня 1944 р. у ряді районів ще не розпочато. Завезення будівельних матеріалів проводилося мляво, більшість об'єктів будівництва навіть не була забезпечена проектно-кошторисними матеріалами (Yakumenko, 2013, c. 251). У багатьох районах області ситуація залишалася критичною навіть наприкінці 1944 р. Так, на VI сесії Новоград-Волинської міської Ради в доповіді про роботу шкіл вказувалося, що «в школах міста діти вчать в холодних сирих приміщеннях з розбитими вікнами» (Radianskiy patriot, 1944). Процес відбудови шкільних навчальних закладів гальмувався значними масштабами руйнувань, низьким рівнем професіоналізму місцевих чиновників та

низкою інших чинників. У результаті значна частина дітей шкільного віку Житомирської області залишалася поза стінами навчальних закладів. Особливо критичною залишалася ситуація в таких районах як «Городниця, Олевськ, Словечне» (SAZHR, f. P. 76, d. 2, c. 308, p. 176).

Станом на 1 грудня 1945 р. середній показник виконання плану з будівництва сільських шкіл республіки складав 24,4 %, особливо низькими ці показники були у Вінницькій (12,4 %), Житомирській (14,2 %), Кіровоградській (12,7 %), Одеській (10,2 %), Херсонській (13,2%), Чернігівській (12,7 %) обл. (Yakymenko, 2013, p. 251). Саме на Житомирщині започатковано використання так званого методу «народної будови», авторами якого стали мешканці «с. Верхівня Вчорайшенського та с. В. Кліщі Базарського районів, котрі за один день відремонтували свої школи, забезпечили їх паливом» (SAZHR, f. P.76, d. 2, c. 308, p. 176). Згодом цей метод поширено не тільки в УРСР, але й в усьому Радянському Союзі. У процес підготовки школи до навчального року були залучені не тільки дорослі, але й старшокласники. «Учні старших класів ремонтували шкільні будівлі, меблі, заготовляли дрова для палива, прибирали і обгороджували шкільні подвір'я» (SAZHR, f. P. 76, d. 2, c. 308, p. 183).

Проблеми, які заважали ефективній організації навчання дітей, особливо сільських, були універсальними: відсутність відповідно обладнаних приміщень, які, до того ж, були холодними, майже не опалюваними в холодну пору року, вкрай низький рівень матеріально-технічного забезпечення. Подекуди не вистачало навіть найнеобхіднішої речей – зошитів, підручників, чорнила, парт та стільців. Сучасниця тих подій Галина Галіцька пригадує: «До школи ходили, проте після війни всі ходили в один клас, хоча була велика різниця у віці. Книжок тоді не було, писали на бумагах, журналах (де було місце), у колгоспі з середини виривав тато листки мені з журналу, щоб писати» (Halitska, 2017). Схожими спогадами діляться інші респонденти, шкільні роки яких випали на цей період: «З зошитами і книжками була біда, писали на газетах в проміжутках, чорнило робили з бузини. Зошити ніхто не давав, купляли самі» (Rovitchuk, 2017); «були такі чорнильнічки: мати розколотить сажу і писали пером. А часом «дежурний» розілле, то немає чим писати. У вчительки хоч і з'явиться ручка, то ми бігали їй шавлю нарвемо, щоб дала хоч олівця. Писали на партах, часом давали листочки, не було ні книжок, ні крейди нічого» (Hryshenchuk, 2017); «в мене ж і книжок не було, не було їх де взяти. Писалимо яка бумажка де, або на кияшниках писали» (сухе листя кукурудзи – примітка автора) (Sinitskyu, 2018).

Серйозною проблемою післявоєнної сільської школи був низький рівень відвідування занять учнями. Так, тільки в «Ярунському районі з цієї причини в 1944–1945 н.р. не відвідували школу 388 школярів із 872» (SAZHR, f. P.76, d. 2, c. 308, p. 176), що складало майже половину від усіх учнів. Причин було декілька, серед яких можна виділити: необхідність допомагати батькам (в основному, матерям-вдовам) вести домашнє господарство, працювати в колгоспі у весняно-осінній період; відсутність у дітей достатньої кількості належного одягу та взуття, особливо в холодну пору року. Пригадуючи свої шкільні роки, Ігор Панасович розповідає: «В школу заставляли ходити, але рідко хто ходив, бо корову треба було пасти і удома допомагати треба було» (Yaroshchuk, 2017). «Не всі діти ходили до школи, – наголошує селянка з Житомирщини, – були ті, кому не було в чому ходити до школи. Ходили в «трепах», плели на ноги «лапті». Після війни по різному було, хто краще ходив хто гірше одягався. Була одна свитка чи куфайка на всіх» (Halitska, 2017). Ніна Акафіївна з Мирополя так само з деяким сумом згадує: «Одяг мали, але доношували одне від одного, і все було полатано, все було в латках. Так і ходили в школу. Це був дуже важкий період. Був сильний дефіцит. До нас привозили залізнодорожно лавку і люди звечора займали чергу, щоб щось купити. Робили галоші зі скатів, з гуми, через що і виникла така приказка: «Спасибі Сталіну-грузину, що вдумав резину». Я пам'ятаю, ці галоші, в яких я ходила в 7 клас. В сусідньому місті Полонному був

майстер, який робив такі галоші – чуні. Вони були зручні. Шили також саморобні валянки» (Bohushevska, 2019).

З метою пом'якшення проблеми налагодження навчання працюючої молоді села, 6 липня 1944 р. прийнято постанову про організацію відкриття до 1 листопада 1944 р. вечірніх шкіл сільської молоді, в якій йшлося про необхідність зобов'язати «наркома освіти забезпечити повсякденне керівництво за школами підлітків, комплектування шкіл кваліфікованими кадрами, постачання підручниками, навчальними посібниками нарівні з середніми школами та створити необхідні умови для відвідування підлітками навчальних занять» (Chepelev, 1960, p. 33–34). На виконання положень цього документу, народний комісар освіти УРСР П. Тичини видав наказ «Про організацію вечірніх шкіл колгоспної молоді», зміст якого 1 вересня 1944 р. опубліковано в газеті «Радянська освіта». Нарком зобов'язав завідувачів обласних відділів народної освіти до 10 вересня визначити кількість таких шкіл у кожному районі, а там, де буде мало учнів, відкрити вечірні класи. Навчальні заклади створювалися двох типів: початкові в складі 1–4 класів і семирічні в складі 1–7 класів. До них приймалася молодь і підлітки з 14 років, навчання проводилося без відриву від сільськогосподарських робіт (Radianska osvita, 1944).

Ще одним типом спеціальних навчальних закладів, які в перші повоєнні роки були поширеними в Україні та області, стали дитячі будинки. Зважаючи на масштаби людських жертв, викликаних наслідками Другої світової війни, без батьківської опіки залишилося чимало дітей-сиріт, турботу про яких взяла на себе держава. У Житомирській області наприкінці 1945 року функціонувало «22 дитячих будинки і 3 спецшколи, якими охоплено 2904 вихованці. Зокрема, в дитбудинках перебувало 2604 дитини» (SAZHR, f. P. 76, d. 2, s. 372, p. 26). На відміну від шкіл, майже всі приміщення дитячих будинків були приведені в належний для проживання і навчання дітей стан. Держава дбала й про харчування дітей-сиріт та про їх одяг. Згідно з офіційною статистикою, взимку 1945 р. майже всі мешканці сиротинців області мали теплі пальта та білизну. Навіть, якщо зважати на наявність традиційних чиновницьких приписок щодо якісних та кількісних показників постачання таких установ, можемо припустити, що рівень матеріального забезпечення дітей, які перебували на державному утриманні часто був вищим ніж пересічних сільських школярів, котрі жили у багатодітних поліських родин.

Відбудова та утримання шкіл інтернатів області відбувалося в основному за рахунок внутрішніх ресурсів і можливостей. Відповідною «постановою обкому КП(б)У та облвиконкому встановлювалося шефство над дитячими будинками, завдяки чому їм надано значну допомогу від партійних, радянських і громадських організацій, окремих громадян Черняхівського, Коростишівського, Коростенського, Вчорайшенського, Новоград-Волинського районів» (SAZHR, f. P.76, d. 2, s. 372, p. 26). Матеріальна допомога, в основному, полягала у передачі в ці заклади теплого одягу, постільної білизни та продуктів харчування.

Іншою важливою проблемою освітньої сфери області було кадрове питання. Вчителів катастрофічно не вистачало і навіть переважна більшість тих, хто працював в школі, не мали відповідної освіти. Так, у перший післявоєнний навчальний рік в школах області працювало 8231 вчитель, з яких вищу освіту мали 398 осіб (бл. 5%), не повну вищу освіту – 1279 осіб (бл. 15 %), середню педагогічну – 1910 (бл. 23 %), середню загальну – 1978 (бл. 24 %) і не повну середню – 2753 (бл. 33 %) (SAZHR, f. P.76, d. 2, s. 308, p. 184). Зауважимо, що найменш підготовленими до педагогічної роботи були вчителі молодших класів, де відсоток тих, хто мав вищу освіту становив менше 1 (15 осіб з 5692 вчителів) і 47 % мали не закінчену середню освіту. Старшокласників області навчали переважно вчителі з вищою освітою – 56 % від загальної кількості тих, хто працював у старшій школі. Однак, зважаючи на те, що «семирічні і середні школи знаходилися здебільшого у районних центрах і добирались

до них учні віддалених сіл, через відсутність транспорту не мали змоги» (Romanets, 2015, р. 122), сільські діти, на відміну, від міських, були позбавлені можливості отримати якісну шкільну освіту.

Згідно зі статистичними даними більше третини педагогів області не мали навіть закінченої середньої школи, тому про належний рівень викладання не могло бути й мови. Серед районів, які особливо гостро відчували проблему нестачі кадрів, виділялися «Довбишський, Городницький, Олевський. У Любарському районі впродовж усього навчального року не вистачало 14 вчителів, у Довбишському – 60» (SAZHR, f. р. 76, d. 2, с. 308, р. 184). Виходячи з такої ситуації, поширеною практикою стало сумісництво, коли вчитель-фахівець з одного навчального предмету, змушений був проводити уроки ще й з інших дисциплін.

Основними джерелами поповнення педагогічних кадрів шкіл були спеціальні курси, де готували фахівців для молодшої школи, педагогічні у училища та інститут. Слід зазначити, що держава докладала значні зусилля для вирішення проблеми дефіциту вчительських кадрів. З метою збільшення кількості студентів середніх спеціальних та вищих педагогічних закладів освіти, в 1943 році прийняте рішення про спрощення умов вступу до них. Так, «без іспитів приймали осіб, які закінчили середню школу з оцінками «відмінно» й «добре», а на вільні місця зараховували й абітурієнтів із задовільними оцінками. Дозволяли прийом до вчительських інститутів абітурієнтів з освітою 9 класів середньої школи (Krasnozhon, 2002, р. 122). У перші повоєнні роки особливої популярності набувала заочна та вечірня форми навчання в педагогічному інституті та училищах області.

Але усі ці заходи були розраховані на довготривалий період. Нашвидкуруч підготовлені кадри не завжди відповідали фаховим вимогам для вчителів загальноосвітньої школи. Для того, щоб хоч якимось чином розв'язати кадрову проблему, особливо в сільських регіонах, у районних центрах організовувалися так звані «консультативні пункти, у яких тричі на місяць викладачі педагогічних училищ проводили консультації сільським вчителям» (SAZHR, f. P.76, d. 2, с. 308, р. 184). Однак робота цих консультативних пунктів була малоефективною і часто не проводилася взагалі, на що змушене було звертати увагу в своїх звітах районне керівництво.

Загальновідомо, що критерієм професійності вчителя радянської школи виступав не тільки рівень їх фахових знань, але й ідейно-політичної підготовки, відповідність його ідеологічних переконань «партійним установкам». «Як свідчить, аналіз джерел та публікацій журналу «Радянська школа», вчителі зобов'язані були всі шкільні предмети викладати на високому ідейному рівні» (Romanets, 2015, р. 121). Під час чергових перевірок стану справ у сільських школах чиновники районних/міських відділів народної освіти особливо пильну увагу звертали на змістове наповнення навчальних програм та матеріалів, використовуваних вчителями на уроках. У своїх звітах вони, наприклад, окремо наголошували на наявності/відсутності «політичної заостреності у відповідях учнів старших класів про значення Великої Жовтневої революції; відмінностей між американським та пруським шляхами розвитку капіталізму тощо» (SAZHR, f. P. 76, d. 2, с. 308, р. 182).

Крім навчання учнів, вчителі зобов'язані були проводити позаурочні та позашкільні заходи політико-виховного характеру – вечори-зустрічі з фронтовиками, політінформації, різного роду гуртки: рукоділля, літературний, драматичний, військовий, технічний тощо. Нерідко школярі приймали участь в організації благоустрою своїх населених пунктів, надавали посильну допомогу госпіталям. Особлива уваги приділялася роботі «піонерських та комсомольських організаціях, які є активними помічниками адміністрації шкіл і проявляють ініціативу в організації та проведенні громадських заходів» (SAZHR, f. P. 76, d. 2, с. 308, р. 183).

Паралельно з підвищенням/набуттям відповідного рівня фахових знань, вчителі змушені були відвідувати заняття у так званих школах політосвіти, гуртках, організовуваних під керівництвом партійних чиновників райкомів та міськкомів КП(б)У. Основними предметами вивчення в таких закладах були твори провідних діячів комуністичної партії, партійні документи агітаційно-пропагандистського характеру. «Райкоми КП(б)У спеціально для вчителів організовували лекції на допомогу з вивчення історії партії» (SAZHR, f. P. 76, d. 2, c. 308, p. 185). Причому з боку районних відділів народної освіти та комітетів компартії була налагоджена і система перевірки рівня засвоєння вчителями такого роду знань. Час від часу слухачі складали іспити / заліки перед спеціальною комісією, демонструючи свою обізнаність з теорії марксизму-ленінізму-сталінізму.

У повоєнний період масового поширення набула практика вивчення робіт Й. Сталіна «Короткий курс історії ВКП(б)» та книги «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу». Ці роботи були розтиражовані мільйонними накладами і кожен партійний, державний чиновник і, насамперед, вчитель зобов'язаний був не тільки досконало знати їх зміст, але й популяризувати серед учнів та місцевого населення шляхом читання лекцій у колгоспах та різних установах району. В такий спосіб тоталітарна система не тільки нав'язувала свою систему цінностей, але й формувала поведінкову модель радянського вчительства, яке, в масі своїй, слухняно погоджувалося обслуговувати потреби більшовицької партії.

Незважаючи на зусилля влади, результативність політико-пропагандистської роботи серед сільських вчителів області залишалася бути кращою. В одному зі звітів зазначається, що «у більшості районів вчителі мало працюють над підвищенням свого теоретичного рівня, окремі не читають газет і журналів. Є випадок, коли окремі вчителі відвідують церкву, приймають участь у релігійних сектах» (SAZHR, f. P. 76, d. 2, c. 308, p. 185).

Очевидно, що вчителі, які запідозрювалися у не лояльному/пасивному ставленні до сталінського режиму, наражали себе на небезпеку. Але з іншого боку, в умовах тотального кадрового дефіциту влада змушена була іноді «закривати очі» на ідеологічну безграмотність окремих вчителів.

Висновки. Перший після окупаційний навчальний рік став важким випробуванням для населення області та її партійно-радянського керівництва. Серед найважливіших проблем, які насамперед необхідно було вирішити в освітній сфері: підготовка матеріально-технічної бази шкіл Житомирщини та підбір вчительських кадрів.

Незважаючи на вкрай складні умови, викликані масштабами воєнних руйнувань, влада докладала максимум зусиль в напрямку організації навчального процесу відразу після визволення регіону від німецьких окупантів. У тому числі – й у селах області. Для відбудови/ремонту шкільних приміщень залучено не тільки кошти державного бюджету, але й місцевого. Досить часто ініціаторами ремонтно-будівельних робіт виступали місцеві сільські громади. Саме на Житомирщині започатковано метод «народної будови», який згодом поширений на всю територію Радянського Союзу.

Рівень професійної підготовки сільських вчителів області, особливо молодших класів, був у край низьким. Однак влада докладала чималі зусилля для розв'язання цієї проблеми шляхом організації короткотермінових курсів для педагогів, спрощення процедури вступу абітурієнтів до педагогічних закладів освіти області. Характерною особливістю навчально-виховного процесу в школах області, як і в усій країні, було тотальне просякнення його більшовицькою ідеологією, яка ґрунтувалася, насамперед, на творах Сталіна.

Післявоєнне десятиліття позначене знаковими подіями, насамперед, голодомором 1946–1947 рр., які не могли не відобразитися на освітній системі області. Власне цей аспект проблеми може стати темою подальших перспективних досліджень.

Бібліографія

Буцько Н., Власов Н., Денисенко П и др. (1975). Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: в 3 т. Т. 3. Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.). Киев: Политиздат, 461 с.

Державний архів Житомирської області

Єфимчук, Н. (2015). Особливості відбудови та умови діяльності сільських шкіл на Житомирщині в 1943–1950 рр. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. (1, ч. 2), 121–124.

Записано від Богушевської (дів.Купчик) Ніни Акафіївни, 1929 р.н. 1 лютого 2019 р. в смт. Миропіль Романівського району, Житомирської області.

Записано від Сініцького Станіслава Івановича, 1929 р.н. 14 жовтня 2018 р. в Повч Лугинського району Житомирської області.

Записано від Карабінської (дів. Строцька) Романі Іванівни 1937 р.н 17 жовтня 2017 р. в с. Здвижка, Коростишівського району, Житомирської області.

Записано від Ярощука Ігоря Панасовича 1938 р.н. 25 грудня 2017 р. в м. Полонне Хмельницької області.

Записано від Галіцької (дів. Ренькас) Галини Станіславівни, 1936 р.н. 25 грудня 2017 р. в с. Карвинівка Романівського району, Житомирської області.

Записано від Повійчук (Петько) Талі Семенівни, 1939 р.н. 25 грудня 2017 р. в с. Романів, Житомирської області.

Записано від Ястреб (дів. Чемерис) Надії Петрівни, 1935 р.н., 26 грудня 2017 р. в с. Глинівці, Андрушівського району, Житомирської області.

Записано від Шевчук (дів. Бондар) Надії Петрівни, 1937 р.н. 27.12.2015 р. в с. Павленківка, Житомирського р-ну, Житомирської області.

Записано від Гришенчук (Вахнюк) Галини Юріївни, 1938 р.н. 30 грудня 2017 р. в с. Садки, Житомирського району.

Красножон, Н. Г. (2002). Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.) (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01-Історія України»). Київ, 17 с.

Немятій, В., Архипенко, К., Буцько, Н и др.(Состав.). (1985). Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945: док. и материалы: в 3 т. Т. 2. Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 – конец 1943). Киев: Наук. думка, 510 с.

Перехрест, О. (2010). Відбудова матеріальної бази сфери освіти в сільській місцевості в 1943–1945 рр.: проблеми та наслідки. Український селянин (12), 300–304.

Радянська освіта. 1 вересня 1944.

Радянський патріот. 11 грудня 1944.

Романець, Л. (2015). Організація та зміст навчально-виховної роботи в загальноосвітніх школах повоєнної України(1944 – середини 1950-х рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. (22), 118–125.

Романець, Л., Зінько, Ю., Романюк, І. (2017). Ідеологічний тиск на вчительство Вінниччини в повоєнні роки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць* (12), 224–227.

Чепелев, В. (1960). Працюючий молоді – середню освіту. Київ: Рад. школа, 38 с.

Якименко, І. (2013). Сільська школа України в повоєнний період: реалії стану та функціонування (1943–1955 рр.). *Гуржіївські історичні читання* (6), 251–253.

References

Butsko N., Vlasov N., Denisenko P i dr. (1975). Ukrainskaya SSR v Velikoy Otechestvennoy voyne Sovetskogo Soyuzu 1941–1945 gg.: v 3 t. Т. 3. Sovetskaya Ukraina v zavershayushchiy period Velikoy Otechestvennoy voyny (1944–1945 gg.). Kiev: Politizdat, 461 s. [in Russian]

Chepelev, V. (1960). Pratsiuuchii molodi – seredniu osvitu [Working youth should a secondary education]. Kyiv: Rad. shk., 38 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [SAZHR – State Archives of Zhytomyr region].

Krasnozhan, N. H. (2002). Zahalnoosvitnia shkola Ukrainy v konteksti suspilno-politychnoho zhyttia (1943–1953 rr.) [School providing general education in Ukraine in the context of social-political life (1943–1953)]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Nemyatyy, V., Arkhipenko, K., Butsko, N i dr.(Sostav). (1985). Sovetskaya Ukraina v gody Velikoy Otechestvennoy voyny, 1941–1945: dok. i materialy: v 3 t. T. 2. Ukrainskaya SSR v period korennoho pereloma v khode Velikoy Otechestvennoy voyny (19 noyabrya 1942 – konets 1943). Kiev: Nauk. dumka, 510 s. [[in Russian]

Perekhrest, O. (2010). Vidbudova materialnoi bazy sfery osvity v silskii mistsevosti v 1943–1945 rr.: problemy ta naslidky [Rebuilding the material base of education in the countryside in 1943–1945: problems and consequences]. *Ukrainskyi selianyn* (12), 300–304. [in Ukrainian]

Radianska osvita. 1944. 1 veres. [in Ukrainian]

Radianskyi patriot. 1944. 11 hrudnia. [in Ukrainian]

Romanets, L. (2015). Orhanizatsiia ta zmist navchalno-vykhovnoi roboty v zahalnoosvitnikh shkolakh povoienni Ukrainy(1944 – seredyny 1950-kh rr.) [Organization and content of educational work in secondary schools postwar Ukraine (1944 – mid 1950 ss.)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*. (22), 118–125. [in Ukrainian]

Romanets, L., Zinko, Yu., Romaniuk, I. (2017). Ideolohichni tysk na vchytelstvo Vinnychchyny v povoienni roky [Ideological pressure on the Vinnytsya school of thought in post-war years]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii: Zbirnyk naukovykh prats* (12), 224–227. [in Ukrainian]

Yakymenko, I. (2013). Silska shkola Ukrainy v povoiennyi period: realii stanu ta funktsionuvannia (1943–1955 rr.) [The Rural school in Ukraine during the postwar period: the realities of state and functioning (the 1943–1955th)]. *Hurzhivski istorichni chytannia*, (6), 251–253. [in Ukrainian].

Yefymchuk, N. (2015). Osoblyvosti vidbudovy ta umovy diialnosti silskykh shkyl na Zhytomyrshchyni v 1943–1950 rr. [The peculiarities of rebuilding and work conditions of village schools in Zhytomyr region in 1943–1950]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istorii*. (1, ch. 2), 121–124. [in Ukrainian]

Zapysano vid Bohushevskoi (div.Kupchyk) Niny Akafiivny, 1929 r.n., 1 liutoho 2019 r. v smt. Myropil Romanivskoho raionu, Zhytomyrskoi oblasti.

Zapysano vid Halitskoi (div. Renkas) Halyny Stanivslavivny, 1936 r.n., 25 hrudnia 2017 r. v s. Karvynivka Romanivskoho raionu, Zhytomyrskoi oblasti.

Zapysano vid Hryshenchuk (Vakhniuk) Halyny Yuriivny, 1938 r.n., 30 hrudnia 2017 r. v s. Sadky, Zhytomyrskoho raionu.

Zapysano vid Karabinskoi (div. Strotska) Romani Ivanivny 1937 r.n., 17 zhovtnia 2017 r. v s. Zdvyzhka, Korostyshivskoho raionu, Zhytomyrskoi oblasti.

Zapysano vid Poviichuk (Petko) Tali Semenivny, 1939 r.n., 25 hrudnia 2017 r. v s. Romaniv, Zhytomyrskoi oblasti.

Zapysano vid Shevchuk (div. Bondar) Nadii Petrivny, 1937 r.n., 27.12.2015 r. v s. Pavlenkivka, Zhytomyrskoho raionu, Zhytomyrskoi oblasti.

Zapysano vid Sinitskoho Stanislava Ivanovycha,1929 r.n.,14 zhovtnia 2018 r. v Povch Luhynskoho raionu Zhytomyrskoi oblasti.

Zapysano vid Yaroshchuka Ihoria Panasovycha 1938 r.n., 25 hrudnia 2017 r. v m. Polonne Khmelnytskoi oblasti.

Zapysano vid Yastreb (div. Chemerys) Nadii Petrivny, 1935 r.n., 26 hrudnia 2017 r. v s. Hlynivtsi, Andrushivskoho raionu, Zhytomyrskoi oblasti.